

תפילת ערבית רשות: ממחלוקת ר' יהושע ורבן גמליאל למחלוקת שבין

עולמות הזוהר והתיקונים

מאת יהודה ליבס

(הרצאה שנישאה בכנס 'זוהר – מזרח ומערב', באוניברסיטת בן גוריון
בנגב, יז טבת תשע"ו, בתוספת הרחבות. המקורות נמצאים בסוף)

התקוממות תלמודית

השאלה על תפילת ערבית, אם רשות היא או חובה, שנויה היתה במחלוקת עזה בין התנאים. על גבה של מחלוקת זו אף התחולל מרד של ממש נגד הממסד ההלכתי, שהיה מיוצג באישיותו של רבן גמליאל, נשיא הסנהדרין. גמליאל סבר בתוקף שתפילת ערבית חובה היא, ואת דעתו זו הביע אף בראשית ששה סדרי משנה, כלומר ממש בדברי הפתיחה של תורה שבעל פה [מקור א]. שם נוזף הוא בבניו שבילו במשתה ולא קראו קריאת שמע של ערבית, ומודיע להם שעדיין חייבים הם לקרוא, אף שחלפה כבר עת חצות לילה, שאותה קבעו חכמים כקץ זמן קריאת שמע, כי לדבריו לא קבעו זאת חכמים אלא כדי להרחיק את האדם מן העבירה.

גם אותם חכמים שקבעו שבחצות סוף זמן קריאת שמע, לא סברו שתפילת ערבית רשות היא. אדרבא, דומה שעניין חובתה של תפילת ערבית היה חשוב בעיניהם עוד יותר מאשר בעיני גמליאל עצמו. לפי התלמוד [מקור ב], רק על סוגיא זו נאמר כי העובר על דברי חכמים חייב מיתה, וזאת, לפי אחת הדעות שם, כדי להוציא מדעת הסוברים שתפילת ערבית רשות.

את המרד האמור המתואר גם הוא בהרחבה במסכת הראשונה של התלמוד [מקור ג] חוללו חכמים אחרים ובראשם ר' יהושע. מרד זה שהגיע לידי התפרצות בגלל התנהלותו הנוקשה של רבן גמליאל, חרג מתחומי תפילת ערבית, ובמסגרתו הונהגו הקלות הלכתיות נוספות ואף דמוקרטיזציה כוללת בסדרי הדין ההלכתי. עד שמחולליו נוכחו לדעת בעצמם שהפריזו על המידה,

עד כדי ביטול המתח והאיזון ההכרחי בכל דת בין היסוד האישי והחופשי לבין החוק והממסד, והשיבו את רבן גמליאל על מכונו.

אף שאלת תפילת ערבית נותרה בלא הכרעה גמורה. לפי התלמוד דומה אומנם שיש לפסוק שתפילת ערבית רשות. שכן מחלוקת זו מופיעה בתלמוד [מקור ד] גם כמחלוקת בין האמוראים אביי ורבא, כשרבא קובע ש'הלכה כדברי האומר רשות'. נמצא אפוא שכך היא הלכה, שהרי כלל תלמודי ידוע נקוט בידינו שבכל מקום במחלוקת אביי ורבא, הלכה כרבא, חוץ מאשר בששה מקרים ידועים שסימנם יע"ל קג"ם,¹ שהמחלוקת בדבר תפילת ערבית אינה נמנית עמהם.

ועם זאת, לא באמת הוכרע הדבר. קשה היה להפקיע את תפילת ערבית מן הדת הממוסדת ולהפכה לעניין אישי. וכאן יש להעיר שהמחלוקת נגעה כנראה לא רק לשאלת חיובה של התפילה אלא גם לאופיה. המקור דלעיל [מקור ד] מתבסס על לשון המשנה 'תפלת הערב אין לה קבע', ואנו זוכרים בהקשר זה את זעקתו של ר' אליעזר, גדול האופוזיציונרים, שנודה בידי החכמים משסירב לבטל את דעתו מפניהם:² [מקור ה] 'העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונים',³ לפי זה הלשון 'חובה' דומני שיותר משהיא מציינת מצוה דתית, היא מביעה את הצורך להיכנע בפני סמכות פורמאלית.⁴

לפיכך קבעו פוסקי ימי הביניים, שגם אם מעיקר הדין תפילת ערבית רשות, בכל זאת מקובלת היא בישראל כחובה. כך מצאנו למשל בדברי הרי"ף [מקור ו] והרמב"ם [מקור ז] והטור [מקור ח]. ולהלן נמצא זאת גם בלשון תיקוני

¹ ראה למשל בבלי קידושין נב ע"א.

² בבלי, ברכות יט ע"א; בבא מציעא נט ע"ב.

³ בפרקי אבות ב, יג מובאת אמרה זו בשם ר' שמעון. לפי ההקשר שם ברור שהכוונה לר' שמעון בן נתנאל, אך ראיתי שחכמים אחדים מציינים זאת כאמרתו של ר' שמעון בר יוחאי.

⁴ השוה דברי רבנו יונה, על הרי"ף, ברכות דף יח ע"א: 'ורבינו יצחק הזקן ז"ל מתרץ בעניין אחר יותר נכון, דכי אמרינן ד"תפלת ערבית רשות" אינו רוצה לומר שאם ירצה לא יתפלל אותה כלל, אלא רוצה לומר שאינה חובה כמו יוצר ומנחה אבל מצוה איכא, דמצוה לגבי חובה רשות קרי ליה'. וזאת אף ציטט ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף על טור אורח חיים סימן רל"ה.

זוהר [מקורות כא, כב, כג]. אגב, הגאון מווילנא, בפירושו לתיקוני זוהר, כתב 'שהוא לשון הירושלמי',⁵ אך שם אני בעוניי לא מצאתיו.

את תיאור המהפכה הנזכרת, מסיימת הגמרא [מקור ג, בסופו] בהצבעה על זהות התלמיד אשר העלה באופן פרובוקטיבי את שאלת תפילת ערבית בפני שני הצדדים, וגרם למיסוד המחלוקת. היה זה מידענו ר' שמעון בר יוחאי,⁶ הוא ולא אחר. רשב"י הוא כידוע גם גיבורה של הספרות הזוהרית, ואכן גם לשם נעתקה המחלוקת. גוף הזוהר, כך דומני, נקט, בדרכו המיוחדת, בעמדת המורדים בראשות ר' יהושע, ובחטיבת תיקוני זוהר נמשכה דרכו של רבן גמליאל, שלפיה תפילת ערבית חובה. את הדעות הזוהריות בעניין תפילת ערבית כבר תשבי סקר בקצרה,⁷ ואני מבקש לפרוש זאת יותר, ודרך פריזמה זאת אף לחדד את השוני והמחלוקת שבין גוף הזוהר לבין ספרות התיקונים.

שעשוע זוהרי

דעתו של ספר הזוהר בשאלת תפילת ערבית (שנסקרה בקצרה כבר בידי תשבי)⁸ היא חלק מנושא עיקרי בעולם הזוהרי – עניין שעות היום והלילה. בכך עוסק הזוהר במקומות רבים מספור, כשהוא מתאר תצפיות בגרמי השמיים, וחזיונות על העולמות שמבעד להם, והמיתוסים הכרוכים בכך, גם כאלה שבהם מציינים הלילה והיום את זמני הגלות והגאולה, וגם כאלה שנשארים בתחומי היום והלילה של כל ימות השנה, ומציינים את המתרחש בהם בעולמות העליונים ואת זיקתם לחיי האדם. מכאן נובע הריטואל המיסטי

⁵ תיקוני זוהר עם פירוש הגר"א, ווילנא תרכ"ז, דף כא ע"ב.

⁶ כאמור בהערה דלעיל, גם את אמרתו של ר' אליעזר כנגד תפילת הקבע, היו שייחסו לר' שמעון בר יוחאי.

⁷ ישעיה תשבי, משנת הזוהר כרך שני, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א, עמ' רסט-רע (תשבי נוגע שם גם בדעות השונות המובעות בחטיבת תיקוני זוהר).

⁸ ישעיה תשבי, משנת הזוהר כרך שני, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א, עמ' רסט-רע (תשבי נוגע שם גם בדעות השונות המובעות בחטיבת תיקוני זוהר).

העיקרי של חבורת הזוהר, הוא תיקון חצות. למיתוס היום והלילה בזוהר הקדשתי את ספרי פולחן השחר,⁹ וגם על הריטואל הנזכר נכתב לא מעט, ואופיו המיסטי נחקר באופן נרחב ומעמיק במיוחד בספרה של מלילה הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן.¹⁰ לא אחזור כאן על דברים אלה, ואעסוק רק במה שנובע מהם בנוגע לשאלת תפילת ערבית.

שעות היום, שעות האור, מבטאות בזוהר את עולם הייחוד והשלמות האלהית, זמן שלטון השמש, המייצג את הבחינה האלהית הזכרית, כאשר הירח, בחינת השכינה, האלהות הנקבית האימננטית בעולמנו, כלולה אז אתה ומקבלת ממנה. שעות אלה הן גם זמן עולם הדת השלם והמחייב, אשר מתבטא בתפילות שחרית ומנחה שהם חובה דתית והלכתית גמורה. תפילת ערבית, לעומת זאת, רשות היא, כי בלילה, בשעות החשיכה, נותרת השכינה, המיוצגת בלבנה, לבדה, ואינה מתברכת אלא רק מחלקת את מה שקיבלה ביום, כפי שמתואר בקטע שבמקור ט (הוא מובא כאן בנוסח שקבע דני מט, כמו כל הטקסטים של גוף הזוהר שיובאו להלן).

דעה זוהרית זו אומנם אינה פשוטה מבחינה תיאולוגית. איך אפשר לנתק את הלילה משלטונו של האל, הבורא יום ולילה?¹¹ והרי גם בלילה זורחת השמש על הלבנה המקבלת את אורה ממנה, והיום והלילה, הזכרי והנקבי, כלולים זה בזה. ובאמת מצאנו בזוהר (מקור י) גם התלבטות בשאלה זו, ואף בשאלה אם תפילת ערבית רשות היא או חובה.

לעומת זאת, במקור יא מודגשת עוד יותר הדימוניות שבחשכת הלילה. בו שולטים כוחות הרע, שדים ורוחות, ולכן אינו באמת זמן תפילה, ולכל היותר

⁹ יהודה ליבס, פולחן השחר: יחס הזוהר לעבודה זרה, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א.

¹⁰ מלילה הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן: על שפת החוויה המיסטית בזוהר, עם עובד, תל אביב תשס"ה, עמ' 149-176.

¹¹ כך לפי תפילת ערבית בנוסח אשכנז, ובפי הספרדים מצוי 'בורא יומם ולילה'. ודומה לו בתפילת שחרית 'יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכול' (לפי יש' מה, ז, ושם 'בורא רע', והשינוי בלשון התפילה הוא מטעמי אוּפּמִיזִם, לשון נקייה).

רשות. כאן מחבר הזוהר בין דברי התלמוד הקובע, במקור יב, ששחרית ומוסף נתקנו 'כנגד תמידין' וש'תפלת הערב אין לה קבע שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה', עם המקור התלמודי דלעיל (מקור ט) שמוצא כזכור קשר בין 'תפילת הערב אין לה קבע' לבין 'תפילת ערבית רשות'. מכל אלה עולה בזוהר כאן מעמדה המפוקפק של תפילת ערבית: מהעשן העולה בלילה מן האיברים והפדרים ניזונים מלאכי החבלה שהרשות בידם לשלוט בלילה. גם עצם המלה 'ערב' יש לה כאן ניחוח דימוני, כי היא מזכירה את 'ערב רב' המתערב בשעות אלה,¹² ואף המלה 'רשות' מעלה על הדעת את האמונה הפסולה ב'שתי רשויות' או יותר.¹³

ובכל זאת מוצא כאן הזוהר טעם-מה להתפלל תפילת ערבית, וזאת בשל הפסוק הנאמר בתחילת התפילה, שמסוגל להציל מן המזיקים: 'וְהוּא רַחוּם יְכַפֵּר עֲוֹן וְלֹא יִשְׁחִית וְהַרְבֵּה לְהַשִּׁיב אָפּוֹ וְלֹא יַעִיר כָּל חַמַּתּוֹ', פסוק שיש להקפיד שלא לאומרו בערבית של שבת, שאז אין שליטה למזיקים (דעה זו אגב, מנוגדת לדעת התלמוד שבעיניו דווקא לילי שבתות דווקא הם זמן המזיקים).¹⁴ אך יותר מכך ממליץ כאן הזוהר להסתגר בבית בשעות הליל ולישון במיטה, ותיקוני השכינה יוכלו להיעשות בהפקדת הנשמה שבקריאת שמע על המיטה.¹⁵

התלמוד (מקור יב) מוסיף וקובע מקור נוסף לקביעת סדר התפילות, היומי: 'תפילות אבות תקנום'. ובאשר לערבית: 'יעקב תקן תפלת ערבית, שנאמר "ויפגע במקום וילן שם", ואין פגיעה אלא תפלה'.

על כך, כמובן, נשענים דברי הזוהר (מקורות יא, יג), שלפיהם רק יעקב יכול היה לתקן כראוי תפילת ערבית, בהיותו מטהר המשכן, או השכינה (או, על

---

¹² על 'ערב רב' בזוהר, ראה בספרי דלעיל פולחן השחר, פרק יט.

¹³ בבלי, ברכות לג ע"ב; חגיגה טו ע"א; סנהדרין לז ע"א; לח ע"א. וראה בהערה דלהלן, באשר לטעם למנהג חזרת הש"ץ בערבית של שבת.

¹⁴ בבלי, פסחים קיב ע"ב; שבת כד ע"ב, ובפירוש רש"י שם, ועוד.

¹⁵ ראה גם זוהר ח"א, יא ע"א; ח"ג, קיג ע"ב, ועוד.

פי נוסח אחר, בהיותו בעלה), ולא אנו, ולגבינו תפילת ערבית רשות היא. כי שלא כבתפילות שחרית ומנחה, שאותם תקנו אברהם ויצחק במקומם, תיקון תפילת ערבית בידי יעקב הצריכו לחרוג מגבולו, שהרי יעקב הוא דווקא השמש. זאת פורש הזוהר במיתוס מפותח בפרשת ויצא, שעניינה סיפור יציאתו של יעקב מבאר שבע והליכתו לחרן לשאת אשה.¹⁶ הזוהר מתבסס על אותו פסוק שממנו כזכור מביא התלמוד ראייה על כך שיעקב תיקן תפילת ערבית: וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּאֵר שֶׁבַע וַיֵּלֶךְ חֶרֶנָּה. וַיִּפְגַּע בַּמָּקוֹם וַיֵּלֶן שָׁם כִּי בָּא הַשֶּׁמֶשׁ. בזוהר מזדהה יעקב עם השמש האלהית, היא ספירת תפארת. 'המקום' שבו הוא פוגע הוא הלבנה האלהית, היא שכינה, הנקראת 'מקומו של עולם', בהיותה שוכנת במקדש, המקום בו בחר ה', ובו אבן השתיה, אמצעו של עולם¹⁷ המזוהה במדרש עם המצבה שהציב יעקב בבית אל כשפגע באותו מקום.¹⁸ פגיעה זו היא היא תיקונה של תפילת ערבית. אך מקורו של התיקון אינו בלבנה, שאין לה אור משל עצמה, והיא מקבלת את אורה מן השמש¹⁹ השולטת ביום, שהוא באופן כלשהו הזמן האמיתי של תפילת ערבית, ולפיכך כלולה היא בשחרית (מקור יג). בכך אולי מסתמך הזוהר גם על דברי התלמוד (מקור יד), שלפיהם מי ששכח להתפלל ערבית מתפלל פעמיים בשחרית, כי הלילה הקודם כלול ביום.

מכל מקום, בלילה, בזמן שהשמש נסתרת, אין תפילת ערבית לדעת הזוהר אלא רשות, ובה נוהגים החכמים, חכמי הזוהר, מנהג רשות. רשות זו מתפרשת כנראה גם כשעשוע. ונמצא שבמקום תפילת ערבית חכמי הזוהר משתעשעים בתורה, בזמן שקבעו הם, לפי חזונם הקבלי, מיד אחרי חצות לילה,

¹⁶ עליו הרחבתי במאמר: יהודה ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 99-103. המאמר ניתן לקריאה גם בכתובת: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/zoharveros.pdf>

¹⁷ על כך הרחבתי בספרי תורת היצירה של ספר יצירה, הוצאת שוקן, תל-אביב תשס"א, בפרק 24.

¹⁸ מדרש תהלים מזמור צא.

¹⁹ דעה זו הובעה כבר בפי פרמנידס, במאה השישית או החמישית לפני הספירה, ולדעתי היא מצויה גם בפי נביא הנחמה, בישעיהו ס. על כך כתבתי בספרי, יהודה ליבס, מנמוסיני, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א, עמ' קעד.

ממש מעבר לגדר שגדרו חכמים לזמן קריאת שמע. אז יורד הקב"ה להשתעשע עם נשמות הצדיקים בגן עדן, וכן עם השכינה, ובכך משתתפים בכך גם הצדיקים בעולם הזה, כשהם משתעשעים בתורה, כמתואר בסוף מקור יא ו'ג, ובעוד מקומות רבים בזהר.²⁰

כלתו של רעיא מהימנא

החטיבה הזוהרית המאוחרת, רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, איננה משתתפת בשעשוע. לדעתה הפירוש האמיתי של הביטוי 'תפילת ערבית רשות', הוא שהתפילה, היא השכינה, כולה ברשות הקב"ה ודווקא לא ברשות האדם (מקור טו). ליתר תוקף, בסוף קטע זה מוסיף המחבר גם גידוף נמרץ שבו מגלה הוא את הערכתו על כל מי שמפרש זאת אחרת: 'ופירושא אחרינא, איהו תבן למיכל לבעירן חומריים בקל וחומר'.

החמורים החומריים העוסקים בקל וחומר הם בעלי ההלכה והחומרות, שלהם מתנגד בעל רעיא מהימנא, כפי שעולה ממקבילות רבים בכתביו (כגון במקור טז), ומן הנוטריקון המצוי אצלו, חמור = ח'כם מ'ופלא ו'רב ר'בנן.²¹ אומנם במקרה זה בעלי ההלכה החולקים על רעיא מהימנא הם דווקא המקילים, שבעיניהם תפילת ערבית היא ברשות האדם, ורעיא מהימנא הוא המחמיר בהלכה, ומבקש בעצם (גם אם לא בטרמינולוגיה) לקבוע את תפילת ערבית כחובה, וממשיך דווקא את דרכו של רבן גמליאל, ראש הממסד ההלכתי. אך באמת לא קשה, אם נדייק ביחסו של רעיא מהימנא אל ההלכה (כפי שניסיתי לעשות במאמרי 'הזהר והתיקונים מרנסאנס למהפכה'):²² לפי

²⁰ כגון זוהר ח"א, ד ע"א, שם הקב"ה פוקד את השכינה בדמות איילה.

²¹ זוהר ח"ג, רעה ע"ב, רעיא מהימנא; תיקוני זוהר, תיקון עשירי מהנוספים, קמז ע"ב. כפי שציין ראובן מרגליות בניצוצי זוהר שם, נוטריקון זה משמש גם בפירוש ר' יהודה הברצלוני על ספר יצירה.

²² יהודה ליבס, 'הזהר והתיקונים – מרנסאנס למהפכה', רונית מרוז (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות הזוהר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ז (= תעודה כא-כב), עמ' 251-301. המאמר ניתן לקריאה גם בכתובת: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/mahpekha.doc>

תודעתו שלו אין רעיא מהימנא מתנגד להלכה, להפך הוא מבקש לקיימה בצורה מושלמת, כהלכה למשה מסיני וככלתו ('הלכה' אותיות 'הכלה'), כלתו שלו בהיותו גלגול משה הרועה הנאמן (בארמית: רעיא מהימנא), גם אם למעשה מתנגד הוא בתוקף לחכמי ההלכה בדורותיו, שבפלפוליהם חולקים זה על זה ועל סמכותו שלו, של רעיא מהימנא, ואינם מכירים בגדולתו. מחלוקות אלה הן לדעתו מסימני הגלות, ובגאולה עתידות הן להתבטל, וכל החכמים יחזרו בהם ויאמצו את דעתו. נמצא שבעיני עצמו האנטינומיזם של בעל תיקוני זוהר הוא דווקא אומני-נומיזם, הלכתיות החובקת כול, ומתאים לדרכו האוטוקראטית של הנשיא רבן גמליאל. אף דומה שלימים, ולמרבה הפלא, קיבל הוא על כך הסכמה מגאון ההלכה ר' אליהו מווילנא, שעסק בחטיבת רעיא מהימנא ותיקונים יותר מאשר בגוף הזוהר, והזדהה עם דמותו של רעיא מהימנא, כגואל ההלכה האולטימטיבי (על כך תוכלו לקרוא במאמרים שלי ושל ביטי רואי שעומדים להתפרסם).²³

כזכור בזמנו של רעיא מהימנא בעלי ההלכה קבעו למעשה את תפילת ערבית כחובה, בדומה לרצונו של רעיא מהימנא שמזכיר זאת בעצמו (במקור כא, כב, כג). אם כך, על מי מלין הוא? לדעתי תלונתו מופנית בעיקרה אל גוף הזוהר, הנקרא בפיו 'חיבורא קדמאה', שאת עמדתו בשאלת תפילת ערבית פרשנו לעיל. רעיא מהימנא מעריך אומנם את ספר הזוהר ורואה את מפעלו שלו כחלק ממנו, כשיאה של התנועה הזוהרית, אך בכל זאת חולק הוא קשות על השכבה הזוהרית שקדמה לו, שנבדלת ממנו בסגנון ובדרך המיסטית, והוא רואה בה, מבחינות מסוימות, כמי שנוטלת חלק בדרכם הנלוזה של בעלי ההלכה. גם זאת שטחתי במאמרי הנ"ל, 'הזוהר והתיקונים מרנסאנס למהפכה'. הרעיון הזוהרי ששעות הלילה רשות הם בידי האדם, וברשותו אף לייסד בהם ריטואל חדש שאינו חובה אלא שעשוע, איננו עשוי אפוא להתקבל על

---

²³ ראה מאמרי 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנא ויחסו אל השבתאות' (בדפוס). המאמר ניתן לקריאה גם בכתובת: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/gaonveshabetai.doc>. וראה עוד: ביטי רואי, הגר"א ותיקוני הזוהר (בדפוס).

דעתו של בעל תיקוני זוהר, הטוטאלי, הסר והזעף. וכאן יש לזכור, שגם אם עניינו של תיקון חצות הזוהרי הוא בחיבור מידת יום ומידת לילה והבאת הגאולה, בכל זאת בזוהר לא קיבל הוא עדיין את אופיו הקודר שנוסף לו בקבלת צפת, כאשר חלקו הראשון של הריטואל הוקדש לקינות ואבל על החורבן. בזוהר התיקון הוא כאמור שעשוע ארוטי בתורה ובשכינה.²⁴

אכן בשום מקום בשכבת רעיא מהימנא לא נזכר ריטואל תיקון חצות, החשוב כל כך בגוף הזוהר. ואולי אפשר אף למצוא בשכבה זו התנגדות מרומזת לריטואל זה, כגון בח"ג רכב ע"ב, ששם מביא רעיא מהימנא, תוך הזדהות, את דברי הצפרדע מן המדרש,²⁵ שמייסרת את דוד המלך, מייסד תיקון חצות, באומרה שעולה היא עליו בשירות ותשבחות.

למרות הקללה הנמרצת דלעיל כנגד החולקים על פירושו ל'תפילת ערבית רשות' (מקור טו, בסופו), פירוש זה אינו פשוט גם בעיני רעיא מהימנא עצמו, והוא תקף בעיקר לעתיד לבוא. בימינו אלה תפילת ערבית, היא השכינה, מצויה ברשות בעלה במלוא מובן המלה רק בימים שיש בהם גם תפילת מוסף, שאז השכינה היא בבחינת רשות היחיד. נראה אפוא שלפי קטע זה מלכתחילה היתה תפילת ערבית 'ברשות בעלה' דווקא בשבת, שכן בעיקר בנוגע לשבת חלים דיני רשויות,²⁶ ובכללם עניין 'רשות היחיד'²⁷ הנזכרת כאן, שהוא סמל חשוב לשכינה בספרות תיקוני זוהר.²⁸ ואכן ערבית של שבת דומה במקצת לתפילות החובה, שכן אף בה יורד שליח ציבור לפני התיבה.²⁹ אומנם התלמוד

²⁴ ראה גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ו, עמ' 143. אומנם, כפי שמציין שלום שם, הזוהר היה מודע גם למנהג העתיק של קינה על החורבן בחצות הלילה, וייחס אותו לכת המלאכים המכונים בפיו אבלי ציון.

²⁵ ילקוט שמעוני תהלים - פרק קנ, רמז תתפט. מקור יז.

²⁶ בבלי, שבת ב ע"ב; ו ע"א; ט ע"א ועוד.

²⁷ למשל בבלי, שבת ה ע"א; ט ע"א.

²⁸ למשל תיקוני זוהר, תיקון כא, דף נה ע"ב. על סמל זה עמדה באריכות ביטי רואי בעבודת הדוקטור שלה, מיתוס השכינה בספרות תיקוני זוהר, אוניברסיטת בר אילן תשע"ב, חלק ראשון, עמ' 32-57.

²⁹ בבלי, שבת כד ע"ב.

והפוסקים נותנים לכך הסבר ההלכתי אחר,³⁰ ולפי הפוסקים גם אין שליח הציבור חוזר בערבית של שבת על התפילה כולה, אלא רק 'מעין שבע',³¹ אך בכל זאת דומה התפילה אז לתפילת חובה, ואולי כך היא ההווא אמינא הראשונית בנוסח התלמוד. מן השבת מוסיף רעיא מהימנא ומרחיב את תחולת הגדרת 'רשות היחיד' על תפילת ערבית לא רק של שבת אלא גם על תפילת ערבית של שאר הימים שבהם נוהגת תפילת מוסף, כלומר ראשי חודשים וימים טובים, אף שבאלה גם חזרת ש"ץ מקוצרת זו איננה נוהגת. בשלב נוסף מתפשט עוד גדר רשות היחיד וחל גם על ימות החול, שכן יעקב 'פייס' את השכינה והבטיח לה שלא יזוז ממנה גם בגלות, כלומר בכל לילה.

עניין זה מתפתח עוד יותר במקור יז. כאן מוסיף רעיא מהימנא ומבהיר את ההבדל בין ערבית של שבת ומועד לבין ערבית של ימות החול. בימים שבהם מוספת תפילת מוסף, שהקדושה שבה פותחת, לפי נוסח ספרד, במלה 'כתר'. בימים אלה שופעות כל תפילות ישראל אך ריחות טובים, המנויים בפסוק (שה"ש ד, יד) 'נְרַדְּ וְכַרְכָּם קָנָה וְקִנְמוֹן עִם כָּל עֵצֵי לְבוֹנָה מֵר וְאֶהְלוֹת עִם כָּל רְאִשֵׁי בְּשָׂמִים'. בימות החול, לעומת זאת, על תפילת ערבית, היא השכינה, נאמר (שה"ש ג, ו) 'מִי זֹאת עֵלָה מִן הַמִּדְבָּר כְּתִימָרוֹת עֲשָׂן מִקְטָרֶת מִזֹּר וּלְבוֹנָה מִכָּל אֲבָקֶת רוֹכֵל'. הריחות של פסוק זה נעימים פחות. כאן עולה השכינה מן המדבר, מתוך 'אבקת רוכל', וצירוף זה מתפרש לפי 'וַיִּתֵּר יַעֲקֹב לְבַדּוֹ וַיֵּאבֶּק אִישׁ עִמּוֹ עַד עֲלוֹת הַשָּׁחַר' (בר' לב, כה). לפי דברי חז"ל האיש שנאבק אתו יעקב הוא שרו של עשו,³² כלומר סמאל שהוא השטן, והיאבקות זו עניינה גם אבק שהעלו השנים ברגליהם עד כסא הכבוד.³³ באותה היאבקות מוצא רעיא

³⁰ שם: 'משום סכנה', ופירש רש"י על אתר: 'מזיקין'. שלא היו בתי כנסיות שלהן בישוב, וכל שאר לילי החול היו עסוקין במלאכתן, ובגמרא מלאכתן מתפללין ערבית בביתן, ולא היו באין בבית הכנסת, אבל לילי שבת באין בבית הכנסת, וחשו שיש שאין ממהרין לבא ושוהין לאחר תפלה, לכך האריכו תפלת הצבור. וכיו"ב גם במשנה תורה לרמב"ם, הלכות תפילה ט, י-יא. וראה בהערה דלעיל, בעניין המזיקים המצויים דווקא בלילי שבתות.

³¹ ראה רש"י ורמב"ם שם.

³² בראשית רבא עז, ג. והובא גם בפירוש רש"י על הפסוק כאן.

³³ בבלי, חולין צא ע"א.

מהימנא את ראשית המאבק הגדול בין רבן גמליאל לר' יהושע בתלמוד באשר לתפילת ערבית, אם רשות היא או חובה. המאבק 'על עלות השחר', מסמל לדעתו הן את נצחונו של יעקב שנאבק עם המלאך עד עלות השחר ויכול לו, והן את נצחונו של רבן גמליאל, שעם קביעתו את תפילת ערבית כחובה, קבע גם שזמנה הוא עד עלות השחר.

אומנם דומה שלפי רעיא מהימנא כאן סמאל וסיעתו לימדו דווקא 'חובה' על תפילת ערבית, אך מסתבר שבראייתו 'חובה' זו היא דווקא קביעתה של תפילת ערבית כ'רשות' מבחינה הלכתית, כמי שנתונה ברשותו של כל אדם, ודווקא בעזרת לימוד 'הזכות' של יעקב ושל רבן גמליאל, נקבעה תפילת ערבית למעשה כ'חובה', או לפי הגדרת רעיא מהימנא שראינו לעיל, נמסרה התפילה והשכינה 'לרשות' בעלה, הקב"ה.

בהמשך הקטע מוסיף מאבק זה ומקבל גם משמעות אסכטולוגית, והניצחון בו, שהתבטא בהארכת זמן תפילת ערבית עד שחר וכלילתה עם תפילת שחרית, כלומר מסירת השכינה לרשות בעלה, נתפרש גם על גאולת ישראל, שתבוא לדעת רעיא מהימנא בראשית האלף השישי, אחר ליל אלף הגלות שנמשך כל האלף החמישי, המקביל לספירת הוד, שהיא ירך יעקב שבה נגע סמאל,³⁴ עד בוא שחר הגאולה, המקביל לספירת נצח (שמקומה בשיטות קבליות מסוימות אחרי ספירת הוד),³⁵ שעליו נאמר 'למנצח על אילת השחר', פסוק שנדרש רבות על הגאולה.³⁶

מאחר שקביעתו של רבן גמליאל, שזמנה של תפילת ערבית עד עלות השחר, מקבלת כאן משמעות משיחית, דומה שהחכמים, ש'עבדו גדר עד חצות' מוזכרים כאן לגנאי, כמי שמעכבים את הגאולה. בתלמוד, כזכור (מקור ב), גדר זה פורש כתמיכה חזקה מאין כמותה בדעתו של רבן גמליאל שתפילת ערבית

---

³⁴ בר' לב, כו.

³⁵ ראה על כך בשער יז, שער ירך יעקב, בספר פרדס רימונים לר' משה קורדובירו.

³⁶ ראה על כך בספרי פולחן השחר: יחס הזוהר לעבודה זרה, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א, פרק טז.

חובה, אך אפשר שגם רבן גמליאל מסתייג מגדר זו, כשהוא מדגיש, הלכה למעשה, את החיוב בקריאת שמע עד עלות השחר (מקור א), אף אם רק בדיעבד מתיר הוא את פריצת גדר חצות הלילה.

ההתנגדות של רעיא מהימנא לגדר זו קשורה אולי גם ליחסו להלכה בכלל. הוא מכיר בהלכה אחת בלבד, ומתנגד גם לגדרות כמו למחלוקות. ההקבלה שמקביל הוא בין אויבי ישראל לבין החכמים ומחלוקותיהם וחומרותיהם אומנם אינה קלה לעיכול, אך אפשר למצוא לה מקבילה גם בחטיבה זוהרית אחרת, זוהר איכה, שמבחינה מסוימת נוטלת חלק גם בגוף הזוהר וגם בחטיבת רעיא מהימנא.³⁷ שם (מקור יח) מצאנו אכן תיאור דימוני של גדרי ההלכה, שהופך אותם לאפיון חזק של מציאות הגלות, ומכליל גם זאת במאבק הקוסמי שדומה לו ראינו לעיל, בין עולם הטוב לבין הנחש הקדמוני שפיתה את חוה, ומוסיף להילחם בשכינה, הנקראת כאן אשה יראת ה" (משלי לא, ל). מעניין שלפי קטע זה, אותו נחש, המתמיד באיבתו לשכינה מתלבש בגלות דווקא בדמותם של החכמים, שלפי התלמוד הם נוקמים ונוטרים כנחש (בבלי, יומא כב ע"ב – כג ע"א), ו'לחישתן לחישת שרף' (פרקי אבות ב, י), ואת דרכי הענישה שלהם, נידוי חרם ושמתא, סימנו רבים בנוטריקון 'נחש'.³⁸ בקטע זה הנחש, שנתקלל בנשיכת עקב, מקיים זאת, בגלגולו בחכמים, בנשיכת אותם הדשים בעקב את הגדרות והסייגים שקבעו (לפי פירוש רש"י על דב' ז, יב: "והיה עקב תשמעון" - אם המצות קלות שאדם דש בעקביו תשמעון').

כאמור, בשיטתו זו של רעיא מהימנא מצוי קושי טרמינולוגי. הוא מסכים עם רבן גמליאל שתפילת ערבית חובה, אך מגדיר זאת כ'תפילת ערבית רשות', כלומר ברשותו של הקב"ה, ואת הלוחמים כנגד שיטה זו, כלומר את החכמים שביקשו לקבוע שתפילת ערבית רשות, מגדיר הוא כמי שגוזרים את דין

³⁷ על כך ראה במאמרי זיקת הזוהר לארץ ישראל". בתוך: זאב הרוי, גלית חזן-רוקם, חיים סעדון, אמנון שילוח (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, משגב ירושלים, ירושלים תשס"ב, עמ' 31-44. המאמר ניתן לקריאה גם בכתובת <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/eretz.doc>

³⁸ ראה למשל מנחם מנדל משקלוב, רזא דמהימנותא, בתוך כתבי הגרמ"מ ז"ל, ירושלים תשס"א, כרך א, דף ד.

התפילה 'לחובה'. קושי זה לא נעלם גם ממחבר שכבת רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, ולכן, למרות הקצף הגדול שקוצף הוא כזכור על המפרשים אחרת את הצירוף 'תפילת ערבית רשות' (מקור טו, בסופו), אף אצלו מצאנו לכך פירוש אחר (מקור יט): תפילת ערבית, וכן השכינה, היא רשות בפני עצמה (לפי לשון המשנה, עירובין ט, א). אומנם מבחינה פרשנית-לשונית פירוש זה מנוגד והפכי לקודם ויש בו דמיון והמשך לפירושו של גוף הזוהר, ואף מבחינה הלכתית מודה הוא במקצת שתפילת ערבית בזמן הזה רשות היא, אך בכל זאת, לפי רוח דבריו נותר בעל תיקוני הזוהר נאמן לדרכו בפירושו הראשון, ונימת דבריו שונה מאוד ממה שעולה מגוף הזוהר. תיקוני זוהר אינו ממליץ כלל על המצב שבו תפילת ערבית היא רשות בפני עצמה, לא בתחילת הלילה ואף לא בסופו, ואינו רואה בכך הזדמנות לא לתחנונים ולא לשעשועים. אדרבא הוא מתאר מצב זה, שבו השכינה אינה מחוברת עם בעלה, באופן שלילי ודימוני: בזמן שהשכינה אינה ברשות בעלה היא נתונה כביכול לרשותו של כל אדם. לניסוח קשה זה, המעלה על הדעת את הזנייתה של אשת איש, יש גם משמעות לאומית: בגלות נמסרת השכינה עם ישראל לרשותם של אומות העולם.

ברוח זו, במקום אחר בשכבה זוהרית זו (מקור כ), מתוארת השכינה בגלות, בבחינתה כתפילת ערבית, כחולה על משכבה, ובקטע אחר, המפתח זאת עוד יותר (מקור כא), רעיא מהימנא אף קורא על השכינה במצבה זה את המשנה בפרקי אבות: 'אל תתוודע לרשות', מה שמציג אותה כישות עריצה ודימונית. עם זאת, מוצא המחבר גם נחמה: לפי התיאור כאן תיאורה הקשה של השכינה כ'רשות בפני עצמה' נכון היה באופן מוחלט רק לפני שפגע בה יעקב והעבירה לרשותו. מאז ולהלאה, ואף בגלות הנוכחית בעולמו של בעל תיקוני זוהר, הלכה למעשה אין תפילת ערבית רשות, כי חכמים הלכו בדרכו של יעקב, ופגעו בה וקבעו חובה (ואולי תרומתם היתה רק בהוספת החובה על ערבית של ימות החול, כי כזכור מלכתחילה הביא יעקב את התפילה לרשותו דווקא בשבתות, ימים טובים וראשי חודשים). החכמים שהלכו בדרך זו הם בוודאי פוסקי ימי הביניים כגון הטור והרמב"ם, שלפיהם, כפי שראינו לעיל (מקורות ו, ז.ח), קיבלו ישראל עליהם את ערבית כתפילת חובה. כי עבודת השכינה

וסמיכתה ותיקונה גם בימי הגלות הם עניינו הדתי של ספר תיקוני זוהר, כפי שהראתה בפרטות ביטי רואי.³⁹

יתר על כן. בספרות תיקוני זוהר השכינה היא תכלית העבודה הדתית, ובכוח נעלית היא על כל הישויות העליונות. כך גם נמצא בקשר לתפילת ערבית גם במקור נוסף השייך לכאן, אף שאינו נכלל בספרות הזוהרית הקנונית אלא בכתבים העבריים שכתב כנראה בעל רעיא מהימנא ותיקוני זוהר. כתבים אלה גילה וההדיר מורי אפרים גוטליב ז"ל, ואחרי מותו השלים את המלאכה והוציאם לאור עם מבוא והערות חברי משה אידל בעזרת שמואל ראם ומיכל אורון.⁴⁰ אין ספק בזיקה העמוקה של כתבים אלה לשכבה הזוהרית של רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, שאפשר בהחלט שנכתבו בידי אותו מחבר, ואם לא כך, אז בוודאי בידי תלמיד קרוב מאוד לחוגו ולרוחו.⁴¹

בספר זה (מקורות כב, כג) מושוות תפילות הקבע שחרית ומנחה, לבגדי הכהן הגדול, ושתייהן שייכות לתחומו של הקב"ה. ארבעה בגדי זהב של הכהן וארבעה בגדי לבן מכוונים כנגד ארבע עבודות שעל הכהן לעבוד בקרבנות התמיד, והם כנגד החמה או ספירת תפארת, וכנגד הלבנה כלומר בחינת המלכות של הקב"ה (כאן יש להבחין בינה לבין השכינה), לעומת אלה תפילת ערבית מקבילה לבגדי כהן הדיוט, הקשורים לארבעה מלאכים. מכאן עולה לכאורה שתפילת ערבית נמוכה בדרגה, אך אין זו כל האמת. אם ערבית היא כהן הדיוט, עליה נאמר, בלשון התלמוד 'אל תהיה ברכת הדיוט קלה בעיניך', ולא לחינם. פחיתותה של התפילה אינה אלא בשעת הגלות, אך בגדי הגאולה שלה נעלים אף יותר מאותם בגדי זהב ולבן.

---

³⁹ עבודת הדוקטור (דלעיל) של ביטי רואי על מיתוס השכינה בספרות תיקוני הזוהר עומדת לצאת לאור בקרוב כספר.

⁴⁰ הכתבים העבריים של בעל תיקוני זוהר ורעיא מהימנא, ההדיר והוסיף הערות אפרים גוטליב, ערך והקדים מבוא משה אידל, הכינה את המפתחות מיכל אורון, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראל למדעים, ירושלים תשס"ג.

⁴¹ בשאלה זו עסקתי בראשית מאמרי דלעיל, 'הזוהר והתיקונים מרנסאנס למהפכה'.

עניין זה מתחדד ומתבאר עוד לפי הקבלה נוספת שנערכת כאן בין התפילות ובין שמות הקודש. בגדי הזהב והלבן מקורם בשמות יהו"ה ואדנ"י, אך תפילת ערבית היא כנגד שם אהי"ה המציין את בחינת האלהות הגבוהה עוד יותר, שלא תתגלה אלא לעתיד לבוא (אהיה הוא לשון עתיד). רק בעת הגלות פשטה השכינה את בגדי אהי"ה ולבשה בגדי כהן הדיוט. לעתיד לבוא, בעת הגאולה, תשוב השכינה ותלבש מלכות ותבוא כאסתר לפני המלך, ואף תתעלה מעל המלך עצמו. אז תאיר השכינה כקשת בגווניה, ותהפוך מרשות לחובה גמורה, על כל פרטיה ודקדוקיה ותרי"ג מצוות הקשורות בה.

מקורות להרצאה: תפילת ערבית רשות: ממחלוקת ר' יהושע ורבן גמליאל למחלוקת בין הזוהר והתיקונים, מאת יהודה ליבס

א. מאימתי קורין את שמע בערבית. משעה שהכהנים נכנסים לאכל בתרומתן, עד סוף האשמונה הראשונה, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים, עד חצות. רבן גמליאל אומר, עד שיעלה עמוד השחר. מעשה שבאו בניו מבית המשנה, אמרו לו, לא קרינו את שמע. אמר להם, אם לא עלה עמוד השחר, חייבין אתם לקרות ולא זו בלבד, אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקטר חלבים ואברים, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. וכל הנאכלין ליום אחד, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. אם כן, למה אמרו חכמים עד חצות, כדי להרחיק את האדם מן העבירה. (ברכות א, א)

ב. וחכמים אומרים עד חצות [לשון המשנה דלעיל]: חכמים כמאן סבירא להו? אי כרבי אליעזר סבירא להו, לימרו כרבי אליעזר; ואי כרבן גמליאל סבירא להו, לימרו כרבן גמליאל. לעולם כרבן גמליאל סבירא להו, והא דקא אמרי עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה, כדתניא: חכמים עשו סייג [= גדר] לדבריהם,⁴² כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל, וחוטפתו שינה ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות קורא ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל ואוכל פתו ומברך. וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה מאי שנא בכל דוכתא דלא קתני חייב מיתה, ומאי שנא הכא דקתני חייב מיתה? איבעית אימא: משום דאיכא אונס שינה, ואיבעית אימא: לאפוקי ממאן דאמר תפלת ערבית, רשות קא משמע לן דחובה. (בבלי ברכות ד ע"א-ע"ב)

ג. תנו רבנן: מעשה בתלמיד אחד שבא לפני רבי יהושע אמר לו: תפלת ערבית רשות או חובה? אמר ליה: רשות. בא לפני רבן גמליאל, אמר לו: תפלת ערבית רשות או חובה? אמר לו: חובה. אמר לו: והלא רבי יהושע אמר לי רשות? אמר לו: המתן עד

⁴² השווה פרקי אבות א, א: 'עשו סייג לתורה'.

שיכנסו בעלי תריסין לבית המדרש. כשנכנסו בעלי תריסין, עמד השואל ושאל: תפלת ערבית רשות או חובה? אמר לו רבן גמליאל: חובה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שחולק בדבר זה? אמר לו רבי יהושע: לאו. אמר לו: והלא משמך אמרו לי רשות?! אמר לו: יהושע, עמוד על רגליך ויעידו בך. עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: אלמלא אני חי והוא מת יכול החי להכחיש את המת, ועכשיו שאני חי והוא חי היאך יכול החי להכחיש את החי? היה רבן גמליאל יושב ודורש ורבי יהושע עומד על רגליו, עד שרננו כל העם ואמרו לחוצפית התורגמן: עמוד! ועמד. אמרי: עד כמה נצעריה וניזיל?! בראש השנה אשתקד צעריה, בבכורות במעשה דרבי צדוק צעריה, הכא נמי צעריה. תא ונעבריה. מאן נוקים ליה? נוקמיה לרבי יהושע? בעל מעשה הוא. נוקמיה לרבי עקיבא? דילמא עניש ליה, דלית ליה זכות אבות. אלא נוקמיה לרבי אלעזר בן עזריה, דהוא חכם והוא עשיר והוא עשירי לעזרא. הוא חכם דאי מקשי ליה מפרק ליה, והוא עשיר דאי אית ליה לפלוחי לבי קיסר אף הוא אזל ופלה, והוא עשירי לעזרא דאית ליה זכות אבות ולא מצי עניש ליה. אתו ואמרו ליה: ניחא ליה למר דליהוי ריש מתיבתא? אמר להו: איזיל ואימליך באינשי ביתי. אזל ואמליך בדביתהו. אמרה ליה: [כח/א] דלמא מעברין לך. אמר לה לשתמש אינש יומא חדא בכסא דמוקרא ולמחר ליתבר. אמרה ליה: לית לך חירותא. ההוא יומא בר תמני סרי שני הוה, אתרחיש ליה ניסא ואהדרו ליה תמני סרי דרי חירותא. היינו דקאמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא בן שבעים שנה. תנא: אותו היום סלקוהו לשומר הפתח ונתנה להם רשות לתלמידים ליכנס שהיה רבן גמליאל מכריז ואומר כל תלמיד שאין תוכו כברו לא יכנס לבית המדרש. ההוא יומא אתוספו כמה ספסלי. אמר רבי יוחנן פליגי בה אבא יוסף בן דוסתאי ורבנן, חד אמר אתוספו ארבע מאה ספסלי וחד אמר שבע מאה ספסלי. הוה קא חלשא דעתיה דרבן גמליאל, אמר: דלמא חס ושלום מנעתי תורה מישראל. אחזו ליה בחלמיה חצבי חירי דמליין קטמא. ולא היא, ההיא ליתובי דעתיה הוא דאחזו ליה. תנא עדיות בו ביום נשנית, וכל היכא דאמרין: בו ביום, ההוא יומא הוה, ולא היתה הלכה שהיתה תלויה בבית המדרש שלא פירשוהו. ואף רבן גמליאל לא מנע עצמו מבית המדרש אפילו שעה אחת, דתנן: בו ביום בא יהודה גר עמוני לפניהם בבית המדרש, אמר להם: מה אני לבא בקהל אמר לו רבן גמליאל: אסור אתה לבא בקהל, אמר לו רבי יהושע מותר אתה לבא בקהל. אמר לו רבן גמליאל: והלא כבר נאמר [דב' כג, ד], 'לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'.' אמר לו רבי יהושע: וכי עמון ומואב במקומן הן יושבין כבר עלה סנחריב מלך אשור ובלבל את כל האומות, שנאמר [יש' י, יג] 'ואסיר גבולות עמים ועתידותיהם שוסתי ואוריד כאביר יושבים', וכל דפריש מרובא פריש. אמר לו רבן גמליאל: והלא כבר נאמר [יר' מט, ו] 'ואחרי כן אשיב את שבות בני עמון נאם ה'', וכבר שבו. אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר [יר' ל, ג; עמוס ט, יד] 'ושבתי את שבות עמי ישראל', ועדיין לא שבו. מיד התירוהו לבא בקהל. אמר רבן גמליאל: הואיל והכי הוה, איזיל ואפייסיה לרבי יהושע. כי מטא לביתיה חזינהו לאשיתא דביתיה דמשחרן. אמר לו: מכותלי ביתך אתה ניכר שפחמי אתה. אמר לו: אוי לו לדור שאתה פרנסו, שאי אתה יודע בצערן של תלמידי חכמים, במה הם מתפרנסים ובמה הם נזונים. אמר לו: נענית לך, מחול לי. לא אשגח ביה. עשה בשביל כבוד אבא. פייסו. אמרו: מאן ניזיל ולימא להו לרבנן? אמר להו ההוא כובס: אנא אזילנא. שלח להו רבי יהושע לבי מדרשא: מאן דלביש מדא ילבש מדא, ומאן דלא לביש מדא יימר ליה למאן דלביש מדא: שלח מדך ואנא אלבשיה. אמר להו רבי עקיבא לרבנן: טרוקו גלי, דלא ליתו עבדי דרבן גמליאל ולצערו לרבנן. אמר רבי יהושע: מוטב דאיקום ואיזיל אנא לגבייהו. אתא, טרף אבבא, אמר להו: מזה בן מזה יזה. ושאינו לא מזה ולא בן מזה יאמר למזה בן מזה: מימיך מי מערה ואפרך אפר מקלה?! אמר לו רבי עקיבא: רבי יהושע, נתפייסת? כלום עשינו אלא בשביל כבודך? למחר אני ואתה

נשכים לפתחו. אמרי: היכי נעביד? נעבריה? גמירי: מעלין בקדש ואין מורידין. נדרוש מר חדא שבתא ומר חדא שבתא? אתי לקנאויי. אלא לדרוש רבן גמליאל תלתא שבת ורבי אלעזר בן עזריה חדא שבתא. והיינו דאמר מר: שבת של מי היתה? של רבי אלעזר בן עזריה היתה. ואותו תלמיד רבי שמעון בן יוחאי הוה. (בבלי ברכות כז ע"ב – כח ע"א)⁴³

ד. תפלת הערב אין לה קבע [לשון המשנה, ברכות ד, א]: מאי אין לה קבע? אילימא דאי בעי מצלי כוליה ליליא? ליתני: תפלת הערב כל הלילה. אלא מאי אין לה קבע. כמאן דאמר: תפלת ערבית רשות. דאמר רב יהודה אמר שמואל: תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה, רבי יהושע אומר רשות. אמר אביי: הלכה כדברי האומר חובה, ורבא אמר: הלכה כדברי האומר רשות. (בבלי ברכות כז ע"ב)

ה. רבי אלעזר אומר, העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונים. (משנה, ברכות ד, ד)⁴⁴

ו. והאידינא נהוג עלמא בתפלת ערבית מנהג חובה (ר' יצחק אלפסי על מסכת שבת דף ד ע"א).

ז. ואין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה ואף ע"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה. (משה בן מימון, הלכות תפלה פרק א הלכה ו)

ח. ומכל מקום מצוה איכא ואין לבטלה. ורב אלפס כתב דהאידינא קבעוה חובה ואין לבטלה כלל. (טור אורח חיים, סימן רל"ה)

ט. ועל דא צלותא דערבית רשות איהו בגין דהווא שעתא מחלק טרפא לכל חילהא, ולא שעתא היא לאתברכא אלא למיהב מזונא. ביממא אתברכא מתרין סטרין אלין בצפרא וברמשא מגו שמחה ורננה, ובליליא פליג ברכאן לכלא כדקא חזי. הדא הוא דכתיב (משלי לא, טו) 'ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה וחק לנערותיה'. (זוהר ח"א, רכט ע"ב, לפי נוסח דני מט)

י. פתח רבי יוסי ואמר הא דתנינן דצלותא דערבית חובה, חובה איהו ודאי בגין דקרית שמע דערבית חובה וקב"ה אתיחדא בליליא כמה דאתיחד ביממא ומדת ליליא אתכליל ביממא ומדת יממא אתכליל בליליא ואתעביד יחודא. ומאן דאמר רשות בגין אמורין ופדרין דמתאכלי בליליא והא אוקימנא. (זוהר ח"ב קסב ע"א, ונדפס גם בח"ג רסד ע"א [בדפוסים מסוימים צוין מאמר זה שם בטעות כרעיא מהימנא]. הנוסח על פי דני מט)

יא. ערב, דא צלותא דערבית ובגין דבערב דא אתערב ביה סטרא אחרא דחשיך נהוריה ושלטא בליליא שווי ליה רשות ולית ליה זמן קבע. אמורין ופדרין מתעכלין בהאי זמנא ומכאן אתזנו כמה חבילי טהירין דנפקי ושלטי בליליא [...]. ערב, כד"א (שמות יב) וגם ערב רב עלה אתם, דכל אינון חבילי טהירין אינון מתערבי בשולטנו דליליא ועל דא לא שויוה חובה לצלותא דערבית דלית מאן דיכיל לאתקנא לה כיעקב דאיהו הוה מדכי משכנא ומתקן ליה כדקא יאות.

⁴³ מקבילה לסיפור זה נמצאת בירושלמי ברכות ד, א, הוצאת האקדמיה ללשון טור 35-36.

⁴⁴ בפרקי אבות ב, יג מובאת אמרה זו בשם ר' שמעון. לפי ההקשר שם ברור שהכוונה לר' שמעון בן נתנאל, אך ראיתי שחכמים אחדים מציינים זאת כאמרתו של ר' שמעון בר יוחאי.

ואע"ג דאיהי רשו צלותא דא איהי לאגנא עלן מגו פחד בלילות מגו פחד דכמה סטריין פחד דגיהנם דהא בההוא שעתא טרדי לחייביא בגיהנם על חד תרין מביממא ובגין כך מקדמי ישראל והוא רחום דאיהו בגין פחד דגיהנם, ובשבת דלא אשתכח דינא דגיהנם ולא דינא אחרא אסיר לאתערא ליה דאחזי דהא לית רשו בשבת לאעברא דינא מעלמא.

פחד דקטרוגא דנשמתיין כד בעאן לסלקא לעילא לאתחזאה קמי מאריהון ובגין כך אנן מקדימין שומר את עמו ישראל לעד אמן. פחד דכמה מזיקין וקטרוגין דמשתכחי בליליא ואית לון רשו לנזקא למאן דנפיק מתרע ביתיה לבר ובגין כך אנן מקדימין ושומר צאתנו ובואנו.

ועם כל דא מגו דחילו דכל דא אנן מפקידין גופין רוחין ונשמתיין למלכותא עלאה די שולטנו דכלא בידהא. ועל דא צלותא דערבית בכל ליליא ולייליא, השתא דקרבנין ומדבחן לא אשתכחו אנן עבדין כל תקונין דאנן עבדין על רזא דנא.

בפלגו ליליא כד רוח צפון אתער בטש בכל אינון מדורין דרוחין בישיין ותבר חד טנרא תקיפא ועאל ושאט לעילא ותתא וכל אינון [קל ע"ב] חבילי טהירין עאלין בדוכתייהו ואתבר חילייהו ולא שלטין, וכדין קב"ה עאל לאשתעשעא עם צדיקיא בגנתא דעדן והא אתמר. (זוהר ח"ב, קל ע"א-ע"ב. נוסח דני מט)

יב. רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפלות אבות תקנום. רבי יהושע בן לוי אמר: תפלות כנגד תמידין תקנום. תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי. תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תקן תפלת שחרית [...]. יצחק תקן תפלת מנחה [...]. יעקב תקן תפלת ערבית, שנאמר (בר' כח, יא) 'ויפגע במקום וילן שם', ואין פגיעה אלא תפלה, שנאמר (יר' ז, טז) 'ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי'. ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי: מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות? שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות [...]. ומפני מה אמרו תפלת המנחה עד הערב? שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב [...]. ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע? שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה. (בבלי, ברכות כו ע"ב)

יג. יעקב אתקין צלותא דערבית, דהא איהו אתקין לה זן לה בכל מה דאצטריך. ודאי וא"ו אתקין לה"א, וה"א אתזנת מן וא"ו, דלית לה נהורא מגרמה כלל. ובגין כך תפלת ערבית רשות, דהא אתכלילת בצלותא דיומא בגין לאתנהרא והשתא לאו זמנא איהו. ואוקימנא לה דהא לא אתגליא נהורא דיממא דינהיר לה, ואיהי שלטא בחשוכא עד זמנא דפלגות ליליא דאשתעשע קב"ה עם צדיקיא בגנתא דעדן, וכדין איהו זמנא לאשתעשעא בר נש באורייתא כמה דאתמר. (זוהר ח"א, קלב ע"ב, נוסח דני מט)

יד. טעה ולא התפלל ערבית – מתפלל שחרית שתיים, משום דחד יומא הוא. דכתיב (בר' א, ה) 'ויהי ערב ויהי בקר יום אחד'. (בבלי, ברכות כו ע"א).

טו. פקודא דא להקריב מנחה בכל יום, ולהקריב קרבן מוסף שבת, ואבתריה להסדיר לחם הפנים ולבונה, וקרבן מוסף בראש חדש.

בוצינא קדישא, בכל יומא צריך לשדורי דורונא למלכא בידא דמטרוניתא, אי איהי ברשו בעלה צריך תוספת, כגון מוסף בשבת ובראש חדש, ומוסף דכל יומין טבין, דאיהי רשות היחיד דיליה, ועמודא דאמצעייתא איהו בעלה דהאי רשות.

ועקב דתקן צלותא דערבית, איהו דרגא דיליה דעמודא דאמצעייתא, בגין דא אוקמוה מארי מתניתין, תפלת ערבית רשות. דאף על גב דבגלותא דדומה ללילה

דשלטין תמן סמא"ל ונחש, וכל ממנן דאכלוסין דיליה, ושכינתא נחתת בגלותא עם ישראל, איהי ברשו דבעלה אשתכחת, הדא הוא דכתיב (יש' מב, ח) 'אני יהו"ה הוא שמי וכבודי לאחר לא אתן'.

ובגין דא 'ויפגע במקום' (בר' כח, יא), לית פגיעה אלא פיוסא, כגון (רות א טז) 'אל תפגע בי', כנסת ישראל פייסת ליה, דלא יזוז מינה דקודשא בריך הוא, איהו מקומו של עולם,⁴⁵ מאי עולם? דא [ע"ב] שכינתא, תרגום עולם, עלמא, לישנא דעולימא, כמה דאת אמר העלמה.⁴⁶ ומה כתיב ביה, (בראשית כח יא) וילן שם, אתפייס עמה, למיבת תמן בגלותא עם שכינתא. ואי תימא דיעקב פייס לה, שפיר, ובגין דאיהי בכל ליליא דאיהו גלותא ברשו בעלה, אוקמוה, תפלת ערבית רשות.

ופירושא אחרינא, איהו תבן למיכל לבעירן חומריום בקל וחומר. (זוהר ח"ג רמב ע"א-ע"ב, רעיא מהימנא)

טז. אמרו מארי מתניתין: 'וימררו את חייהם בעבודה קשה' (שמות א, יד) - בקושיא, 'בחומר' (המשך הפסוק) - בקל וחומר, 'ובלבנים' (המשך הפסוק) - בלבון הלכתא, 'ובכל עבודה בשדה' (המשך הפסוק) - דא ברייתא, 'את כל עבודתם וגו' (המשך הפסוק) - דא משנה. (זוהר ח"א, כז ע"א, שייך לספרות תיקוני הזוהר).

יז. ותנאין ואמוראין, כל מוספין דשבתות וימים טובים, כל מוסף דאמרינן ביה כתר, מהכא אשתמודעין, וכל צלותין דישראל, ריחא דלהון כריחא דמר ולבונה וכל אבקת רוכלי⁴⁷ בשאר יומין, אבל בשבתות וימים טובים, חשיב עליה מכל מיני בשמים,⁴⁸ בגין דביומין טבין סלקין 'מכל אבקת רוכל', דאתמר ביה 'ויאבק איש עמו',⁴⁹ דצלותא דאיהי פגיעה⁵⁰, אתאבק עמה סמא"ל, לאגחא עמה בההוא פגימו דעבירה,⁵¹ בההוא אבק, דדא ודא סליק עד שמיא, אבק דיעקב, לאולפא זכותא על צלותא, בכמה משריין⁵² דאינון⁵³ חבילין ומשריין דמתכנשין עמיה לאולפא זכו עלה, ואבק דרגא דסמא"ל, סליק בכמה משריין דחובין לאולפא חובין עלה:

⁴⁵ בראשית רבא סח, ט.

⁴⁶ שמות ב, ח; ועוד.

⁴⁷ שה"ש ג, ו.

⁴⁸ במקום 'ראשי בשמים' שבפסוק, שה"ש ד, יד.

⁴⁹ בר' לב, כה.

⁵⁰ כך גרסת דפוס מנטובה וכתבי יד, אך בדפוס קרימונה ובדפוסים המאוחרים ובנוסח אור יקר (כרך טו, עמ' רכד: 'פגימה'. הנוסח 'פגיעה' מסתבר לפי לשון הפסוק 'ויפגע', שנדרש כזכור על התפילה.

⁵¹ המלים 'דההוא פגימו דעבירה' חסרות בדפוס מנטובה וקרימונה.

⁵² בדפוס מנטובה וקרימונה נוסף: 'דחובין', והמלה אינה מסתברת על פי העניין וחסרה בנוסח אור יקר. במהדורת מרגליות מצויה המלה 'דחובין' ואחריה, כנוסח אחר בסוגריים (דזכרון).

⁵³ במהדורת מרגליות נוסף כאן בסוגריים כנוסח אחר ('חילין'), ואינו בדפוסים הראשונים ואף לא באור

ודא צלותא דערבית, דאקרי סלם דיעקב, דבה 'והנה מלאכי אלהי"ם עולים ויורדים בו' (בר' כח, יב), אלין דסלקין חובין ונחתין זכוון תחותיהו, ואלין סלקין זכוון ונחתין חובין תחותיהו, ומשפילין לון בכמה קרבין דאינון מארי תריסין, במלחמתה של תורה, עד דישתמע קרבא⁵⁴ לטורין רברבין,⁵⁵ דאינון אברהם יצחק ויעקב,⁵⁶ הדא הוא דכתיב (מיכה ו, ב) 'שמעו הרים את ריב יהו"ה', ריב דצלותא, ריב דאורייתא:

והאי קרבא דצלותא דערבית. 'עד עלות השחר', דרבן גמליאל אוקמה, עד עלות השחר, דתפלת ערבית זמנה כל הלילה, אלא דחכמים עבדו גדר עד חצות. ובגין דא 'ויאבק איש עמו עד עלות השחר'. מאן שחר, צלותא דערבית דשיעורה עד בקר דאברהם, דאיהי ארבע שעות:⁵⁷

'וישכם אברהם בבקר' (בראשית כב ג), בריש שעתא קדמאה בסוף השחר, דאיהו נצח יעקב, דתמן (תהלים כב א) 'למנצח על אילת השחר', לנטלא נוקמא מסמא"ל דנגע בירך שמאלא דיעקב, דאיהו הוד, דביה אתמר (איכה א, יג) 'נתנני שוממה כל היום דו"ה', הו"ד,⁵⁸ מסטרא דהוד אלף חמישאה אשתארת בי מקדשא חרבה ויבשה. (זוהר ח"ג, רמג ע"א, רעיא מהימנא פינחס.)

יח. רבי לויטס חוזאה פתח: 'ואיבה אשית ביך ובין האשה ובין זרעך ובין זרעה' (בר' ג, טו. המשך הפסוק: 'הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב'). דבבו סגי הוה מן יומא דאתברי עלמא, על עילה דעיטא דנחש,⁵⁹ מההיא שעתא דאתלטייא אתדחייא מקמי תרעא דמלכא, והוא כמין⁶⁰ תדיר בין גדרין דעלמא, בין אינון גדרין דאורייתא, כל אינון דדשין בעקב באינון גדרין, נשיך לון:

ווי דאשכח, ווי דנשיך. ווי על דבבו בישא דאתנטיר על דבבו בישא דהוות ליה בהאי אשה, דאתקריא 'אשה יראת ה' (משלי לא, ל). דבבו ביש נטר לה מן יומא דאתברי עלמא, עד דתבר לה בתבירו למשכב לעפרא.

'איכה ישבה בדד העיר רבתי עם היתה' (איכה א, א), אסתכל באתון דריש כל תיבה ותיבה, ותשכח נטירו דבבו בישא דאתנטרא עד דאתחרב בי מקדשא: 'איבה רעה', ברישי אתון,⁶¹ אתנטיר לה לההיא אשת חיל (משלי לא, י), בתבירו דבי מקדשא, למשכב לעפרא: (זהר חדש, איכה, מהדורת מרגליות צא ע"ב)

⁵⁴ נוסח אור יקר: 'קלא'.

⁵⁵ מ'דאנון מארי' עד כאן חסר בדפוסים הראשונים, מנטובה וקרימונה. כנראה נשמט שם מפני הדומות ('דאנון') והושלם בדפוסים המאוחרים מכתבי היד.

⁵⁶ לפי בבלי, ראש השנה יא ע"א.

⁵⁷ משנה ברכות ד, א: 'תפלת השחר, עד חצות. רבי יהודה אומר, עד ארבע שעות'.

⁵⁸ 'הוד' אותיות 'דוה'.

⁵⁹ לפי 'בעטיו של נחש', בבלי, שבת נה ע"ב.

⁶⁰ = אורב.

⁶¹ ראשי התיבות של 'איכה ישבה בדד העיר רבתי עם היתה' מצטרפות למלים 'איבה רעה'.

יט. מאן צלותא דעני,⁶² דא צלותא דערבית דאיהי רשות בפני עצמה בלא בעלה. ובגין דאיהי בלא בעלה איהי עניה יבשה ברשות כל אינש,⁶³ וצדיק עני יבש, דא זרעא דיעקב דאיהו ברשות כל אומין דעלמא, ודמיא לצלותא דערבית דאיהי ליליא דגלותא. (זוהר חלק א דף כג ע"ב. שייך לספרות תיקוני זוהר)

כ. צלותא דערבית איהי מטה, ובגינה אתמר ביעקב (בר' מז, לא) 'וישתחו ישראל על ראש המטה',⁶⁴ דאיהי בבי מרעא בגלותא דאיהי לילה. (זוהר חדש, תיקונים, דף קח טור ג במהדור מרגליות)

כא. ובגינה אתמר תפלת שחרית חובה ותפלת ערבית רשות, דאיהי רשות כלילא.⁶⁵ בפני עצמה, ובגין דא לית לה קביעות בלילא דדמיא לגלותא,⁶⁶ אלא זמנין אשתכחת תמן וזמנין לא אשתכחת תמן. זכאה איהו מאן דפגע בה, כגון יעקב דאתמר ביה (בר' כח, יא) 'ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש', עד דאתא בעלה ונטיר לה, ובת⁶⁷ תמן עמה, מתמן ואילך קבעה חובה. אבל בשבת איהי רשות היחיד, דאיהי ברשותא דבעלה, ולא כגונא דלילה דהות יחידאה ברשות דילה, הדא הוא דכתיב (איכה א, א) 'איכה ישבה בדד העיר'. ויעקב בגין דקריב לה לבעלה בפגיעה דלילה, ודאי עביד לה חובה.

וכד אתא שמשא בשחרית, דאתמר בה (תה' פד, יב) 'כי שמש ומגן ה' צבאות',⁶⁸ אתמר ביה (ביעקב. בר' לב, לב) 'ויזרח לו השמש', מתמן ואילך קשר לה עמיה, דאיהו קשר דתפלין,⁶⁹ קשיר ליה עמיה דלא תזוז מניה לעלמא.⁷⁰ מסטרא דשמאלא קשיר לה בתפלין דיד, דאינון בדרועא שמאלא, מסטרא דימינא שוי לה כתר על רישיה, תפלין דרישא, והאי ביומא דאיהי קשירא עם בעלה, אתמר בה ישחרונני ואז ימצאונני,⁷¹ אבל בליליא דאיהי גלותא, דאיהי לבר מבעלה, ואיהי רשות

---

⁶² לפי תה' קב, א.

⁶³ המלים: 'ברשות כל אינש' מצויים בדפוס מרגליות (ואחרים) בתוך סוגריים, אך הן מצויות בדפוס הזוהר הראשונים (מנטובה וקרימונה). וכנראה היה מי שביקש להשמיטן בגלל בוטות הביטוי והתמונה.

⁶⁴ ופירש רש"י: 'הפך עצמו לצד השכינה'. וכן במדרש תנחומא, ויחי ג: "וישתחו ישראל" לשכינה שעומדת עליו'.

⁶⁵ נ"א: דלילה (כך גם בדפוס ראשון של תיקוני זוהר).

⁶⁶ בדפוס תיקוני זוהר (כולל דפוס ראשון), נוסף: דאיהי רשות הרבים, דבה תרמוש כל חיתו יער (תה' קד, כ), דאינון כל אור [צ"ל: אומים?] דעלמא דעאלו בה.

⁶⁷ = ולן.

⁶⁸ בפסוק: אלהים. וכך גם בדפוסים.

⁶⁹ בדפוסים נוסף: דיד.

⁷⁰ בדפוסים: לעלמין.

⁷¹ משלי א, כח: 'ישחרנני ולא ימצאנני'.

בפני עצמה,⁷² אתמר בה (פרקי אבות א, י) 'אל תתוודע לרשות'. (תיקוני זהר, תיקון ה, דף כ ע"א-ע"ב. בנוסח העדיף של תיקוני הזוהר עם פירוש אור יקר לר' משה קורדואירו, כרך ד. ירושלים תשס"ד. עמ' מג-מד)

כב. הב"ה⁷³ לובש ארבע בגדי לבן וארבע בגדי זהב. ארבעה בגדי לבן כנגד הלבנה וארבעה בגדי זהב כנגד החמה. כהן הדיוט שהוא מיכאל, שהוא אצל כהן גדול של מעלה, לובש ארבע בגדים שהם שיורי כהן גדול והם⁷⁴ כנגד אמורים ופדרים⁷⁵ שהן שיורי הקרבנות של יום שמתאכלין כל הלילה, ועם כל זה במקום זה ברכת הדיוט⁷⁶ אל תהא קלה בעיניך⁷⁷ והבן. בגדי לבן כנגד ארבע עבודות של תפלת שחרית ובגדי זהב כנגד ארבע עבודות של תפלת מנחה. לבושי כהן הדיוט,⁷⁸ שהם שיורי לבושי כהן גדול, כנגד תפלה שהיא רשות, אלא חכמים קבעו חובה.⁷⁹ (הכתבים העבריים של בעל תיקוני זוהר ורעיא מהימנא, ירושלים תשס"ג, עמ' 20-21⁸⁰)

כג. ארבע בגדי לבן כנגד יהו"ה שהוא רחמים וארבע בגדי זהב כנגד אדני"י שהוא דין, והסוד יאהדונה". ארבע של כהן הדיוט – מיכאל גבריאל נוריאל רפאל. ברכת הדיוט, תפלה של ערבית, נאמר בה⁸¹ אל תהי קלה בעיניך, שלבושיה למעלה אהי"ה, ובעבור שאין לה לבושיה היא לובשת לבושי כהן הדיוט שהוא מטטרון ומ"כ.⁸² וכנגדה תכן⁸³ יעקב תפלת ערבית, ועליו נאמר [בר' מו, ד] 'אנכי ארד עמך מצרימה', ובעבורה 'ויזרח לו השמש' [בר' לב, לב] שני [אמר] בו [תה' פד, יב] 'כי שמש ומגן י"י צבאות'. והיא תפילת ערבית הנקראת לילה, ואין לילה אלא גלות, ואין לה אלא כי אם⁸⁴ לבושי הדיוט עד שתמלוך במלכותה, ומיד נאמר בה [אסתר ה, א] 'ותלבש

⁷² לפי משנה, עירובין ט, א.

⁷³ = הקדוש ברוך הוא.

⁷⁴ כך בכתב היד (כ"י פריס, הספריה הלאומית 806), ובנדפס: וקם.

⁷⁵ כך בכתב היד, ובנדפס: ופרדים. זמן עיכול האמורים והפדרים הוא כזכור זמן תפילת ערבית.

⁷⁶ כך בכתב היד, ובנדפס: קדוש.

⁷⁷ לפי בבלי, ברכות ז ע"א; מגילה טו ע"א.

⁷⁸ כך בכתב היד, ובנדפס: קדוש.

⁷⁹ על החכמים שקבעו חובה את תפילת ערבית מדבר כזכור גם ספר תיקוני זוהר בקטע שהובא לעיל, וכן שוב בקטע דלהלן.

⁸⁰ הוספתי סימני פיסוק. הערות נוספות המכילות מקורות ומקבילות מצויות בספר זה.

⁸¹ כדלעיל. גם דברי חז"ל מובאים לעתים בספרות זו בלשון 'נאמר'.

⁸² כנראה = ומיכאל.

⁸³ כך גם בכתב היד, במקום תיקן.

⁸⁴ בכתב היד נוספה כאן המלה כהן ונמחקה.

אסתר מלכות'. והם לבושי מלכות אהי"ה ובהם 'ותעמוד לפני המלך' [אסתר ח, ד], אבל בלבוש הדיוט לא תעמוד לפניו. וכשתלבשת⁸⁵ בהם תהיה מתקשטת ומאירה בגווניה, ומיד נאמר בה [אסתר ב, טו] 'ותהי אסתר נושאת חן בעיני כל רואיה' והבן. גווני הקשת כשהיו מאירים יהיה רומז 'ותלבש אסתר מלכות', ובהם 'ותעמוד לפני המלך' ונאמר בה [בר' ט, טז] 'וראיתיה לזכור ברית עולם'. ובעבור שאינה עומדת בלבוש הדיוט לפני המלך היא תפילת ערבית רשות.⁸⁶ ובעבור שעתידה ללבוש בגדי מלכות קבעה חובה. וסימן הגאולה כשהיה הקשת מאיר בגווניו.⁸⁷ (הכתבים העבריים של בעל תיקוני זוהר ורעיא מהימנא, ירושלים תשס"ג, עמ' 28-30⁸⁸)

---

⁸⁵ כך בכתב היד (כ"י פריס, הספריה הלאומית 806), ובנדפס: וכשהתלבשת.

⁸⁶ כך בכתב היד. ובנדפס, במקום 'רשות'. – 'האות י'.

⁸⁷ לפי זוהר ח"א עב ע"ב: 'לא תצפי לרגלי דמשיחא, עד דיתחזי האי קשת בעלמא (נ"א: בעננא) מתקשטא בגווני נהירין ויתנהיר לעלמא, וכדין צפי ליה למשיח, מנלן, דכתיב "וראיתיה לזכור ברית עולם".

⁸⁸ הוספתי סימני פיסוק. הערות נוספות המכילות מקורות ומקבילות מצויות בספר זה.